

Klungelen en knutselen met dood materiaal. Verleden, heden en toekomst van klassieke reeksen voor moderne literatuur in Vlaanderen en Nederland

door

Yves T'SJOEN

Abstract

In the past different publishing houses in Flanders presented their series of classics of Flemish literature. These series were never completed mostly due to financial (or editorial) problems. Today there exist new series of classical or would-be classical works. In this article we discuss the quality of the current editions of Flemish literature presented in series in the twentieth century. Case-studies, based on comparative investigation of (non)authorised texts, will show how these series are constituted. At the same time this article contains a *vademecum* for new series based on scholarly examination of texts.

Sinds het laatste decennium van de vorige eeuw is er in Vlaanderen, naar het inspirerende voorbeeld van de buurlanden, een toenemende belangstelling voor de moderne editiewetenschap. Niet alleen literatuurwetenschappers, ook uitgevers en lezers raken er steeds meer van overtuigd dat de 'heruitgave' van een 'klassiek' werk uit de Nederlandstalige literatuur gebaseerd moet zijn op een voorafgaand analytisch-bibliografisch en tekstvergelijkend onderzoek. Een klassieke reeks is geen gemakzuchtig samenraapsel van gecanoniseerde literatuur die voor de gelegenheid in een uniform jasje wordt gepresenteerd, van gelijkvormig zetsel en een nummer wordt voorzien. Een uitgeverij die structuur geeft aan haar fonds, pakt uit met zo'n van overheidswege behoorlijk betoelaagde klassiekenreeks. De verleiding van de beschikbare productiesteun haalt uitgeverijen vandaag makkelijker over de streep om op eigen houtje, dat wil zeggen met de goede bedoelingen eigen aan de dilettant, "dood materiaal" (uitgeverssynoniem voor klassiekers) van een commercieel aantrekkelijke outfit te voorzien. Bij alle uitgeverijen is de serievorming een vast onderdeel van het fondsbeleid, alleen zijn er onderling "grote verschillen in de inhoud, omvang en looptijd van de diverse reeksen" (Sandra van Voorst, p. 151), ook en vooral in het aanbod van canonieke literatuur.

Kortom, de aanbidding van titels in reeksverband heeft voor een uitgeverij twee voordelen: er wordt structuur gegeven aan haar fonds en de serievorming is een handig marketinginstrument. Wat dat laatste argument betreft: het voordeel van een reeks is dat minder bekende titels ook worden opgenomen, en dat die titels idealiter door de uitstraling van de reeks worden verkocht. Als de serienaam voldoende credibiliteit, representativiteit en kwaliteit garandeert, dan verkoopt zo'n reeks, inclusief de minder bekende boektitels. In haar proefschrift over onder meer de reeksvorming m.b.t. vertaalde fondsen van Nederlandse uitgeverijen in de periode 1945-1970 stelt Sandra van Voorst in verband met de reeksen als verkoopinstrument het volgende:

Series werken verkoopbevorderend in die zin dat boeken uit een serie meer kans maken om in de boekhandel bij elkaar gezet te worden (in plaats van op alfabetische volgorde in de kast). De potentiële koper ziet onmiddellijk een aantal met elkaar samenhangende boeken en de kans dat hij of zij uit dit 'deelassortiment' een keuze maakt, wordt aanzienlijk vergroot. De veronderstelde selectie door de uitgever voor de desbetreffende serie verhoogt de kwaliteit van de afzonderlijke boeken. Omgekeerd geldt wel dat (te veel) minder verkoopbare titels direct het imago van een serie naar beneden halen (p. 152).

Niet alleen te veel minder verkoopbare titels, ook de kwaliteit van de aangeboden edities halen het imago van reeks en uitgeverij naar beneden. Dit addendum bij de stelling van Sandra van Voorst wil ik hier uitwerken.

Bij het overschouwen van de klassiekenreeksen uit de Nederlandstalige literatuur, dus niet zozeer die van contemporaine schrijvers, vertaalde werken of bestsellers, duikt bij mij meestal de gedachte op dat de financiële middelen, die zoveel profileringsdrang moeten ondersteunen, ongetwijfeld beter kunnen worden besteed. De gemakzucht van de (kritiekloze) fotografische reproductie of van de letterlijke overname (of herdruk) van een bestaande druk van een literaire tekst haalt het nog steeds van het verantwoord tekstkritisch onderzoek, de studie van de autorisatiegraad van de overgeleverde drukken, het onderzoek naar documentaire bronnen waaruit die bemoeienis van de schrijver bij de totstandkoming van een druk mag blijken, de kritische lectuur van de (duidelijk verantwoorde keuze van) basistekst op grond waarvan de betrouwbare leestekst wordt geconstitueerd (met alle editeursingrepen en dus de verwijdering van tekstcorrupties in de basistekst die van derden – zettters, correctors, redacteuren – zijn). Maar er is een kentering op komst, althans dat mag ik hopen. Sinds 2003 heeft het Vlaams Fonds voor de Letteren (VFL), verantwoordelijk voor het letterenbeleid in

Vlaanderen, geoordeeld dat een (her)uitgave van een 'klassieker' aan enkele minimale editorische vereisten moet voldoen. Die bepaling in het reglement zou er nu garant voor moeten staan dat uitsluitend gedegen, betrouwbare tekstuutgaven in aanmerking kunnen komen voor een productiesubsidie.

REEKSEN EN CANONS

Over de invulling van de literaire canon wordt al lang geredetwist. Hoe kan het ook anders: de canon is geen statisch gegeven en ligt dan ook voortdurend onder vuur. Welke zijn de 'referentiepunten' voor onze literatuur, wie bepaalt de canon van literaire teksten, van auteurs en begrippen die iedereen moet kennen, die als toetssteen voor literaire kwaliteit kunnen worden gehanteerd? Aan de canonvorming liggen allerlei socio-culturele factoren ten grondslag die ervoor zorgen dat de typering van literatuur als klassiek steeds weer aan een ingrijpende revisie toe is. Wat gisteren tot het culturele patrimonium behoorde, is morgen misschien wel roemloos vergeten. Tot de huidige, begin eenentwintigste-eeuwse canon rekenen we nog enkele werken uit de negentiende-eeuwse literatuur (Multatuli's *Max Havelaar*, de poëzie van Guido Gezelle), maar het merendeel is er al lang uit verdwenen. Wie schrijft, die blijft zeker niet voor eeuwig. Dat heeft de canonisering van literatuur alvast aangetoond.

Vele Nederlandse en Vlaamse uitgeverijen hebben sinds jaar en dag een of meerdere klassieke reeksen opgezet die steeds weer zeer uiteenlopende invullingen kregen. En toch presenteren zij die verzamelingen alle onder de noemer 'klassiek'. Het lijkt wel alsof elke commerciële uitgeverij een particuliere visie ontwikkelt op de consensus waar de canon in een bepaalde periode op gebaseerd is. In veel gevallen gaat het om een louter pragmatische, misschien wel opportunistische 'visie' die voor de klassieken uit de twintigste-eeuwse Nederlandstalige literatuur veelal kan worden teruggebracht tot de verworven of (volgens de Europese richtlijn, vanaf zeventig jaar na het overlijden) niet langer geldende auteurs- en publicatierechten.

Naast de oudere reeksen, met 'Pantheon', 'Klassieke Gallerij' of 'Klassieken uit de Nederlandse letterkunde' – alle typische producten van een laat negentiende-eeuwse romantische literatuurvisie –, zijn er sinds 1985 bij uitgeverij Querido de bekende 'Griffioenen' (met uitsluitend literatuur vóór 1850, als het supplement van de oudere 'Salamander'-reeks, waarin sindsdien nog uitsluitend Nederlands proza van ná 1850 is opgenomen). Evenzeer bekend is vermoedelijk de uitgavenreeks 'Nederlandse klassieken' (verzorgd door Athenaeum-

Polak & Van Gennepe), met werk van onder meer P.C. Boutens, J.H. Leopold, Herman Gorter en J.C. Bloem.

Een overzicht van recente klassiekenreeksen in Vlaanderen is gauw gegeven. En ook over het toekomstperspectief ben ik genoodzaakt bondig te zijn. Voor ik de kwaliteit van die reeksen toets aan enkele normen en principes, geef ik een impressie van het weinige dat er vandaag is.

Laat mij voor het contrast terloops even wijzen op de situatie in de Anglo-Amerikaanse en de Franse literatuur. Van alle gecanoniseerde literaire teksten zijn leesuitgaven beschikbaar, niet allemaal beantwoordend aan de editiewetenschappelijke principes, maar in ieder geval beschikbaar. En meestal in verschillende uitgaven, in roemruchte reeksen ('Penguin Classics', 'Pléiade' e.a.). Van 'onze' gecanoniseerde of literair-historisch belangrijke schrijvers, van Teirlinck en Buysse tot Roelants, Daisne en Van Aken, is er geen letter beschikbaar in de reguliere boekhandel. Hun werk is niet leverbaar, en al helemaal niet in een tekstkritische uitgave.

Vlaanderen had tot voor kort alleen de commerciële anthologie-reeks 'Dichters van nu' (uitgegeven door het Poëziecentrum, Gent), met werk van onder anderen Karel van de Woestijne, Guido Gezelle, Paul Van Ostaijen, Hugo Claus en Eddy van Vliet. Een reeks met keuzes uit het verzameld werk: je moet je als lezer al tevreden stellen met het aangereikte interpretatiekader en de hoogstpersoonlijke selectie uit het bestaande tekstmateriaal. Een blik op het geheel is de belangstellende lezer al lang niet meer gegund. In ieder geval kunnen die bloemlezingen geen aanspraak maken op de status van een (wetenschappelijke) leesuitgave, en valt de reeks buiten het bestek van dit onderzoek: de teksten zijn op subjectieve gronden gekozen uit al dan niet geautoriseerde drukken, de tekstversies zijn uit de bestaande drukken overgenomen en vaak zonder voldoende bibliografische vermelding. Behalve de co-producties van de Vlaamse uitgeverij Houtekiet en het Nederlandse De Prom (met de uitgave van de 'Vlaamse Bibliotheek', onder de redactie van Hugo Bousset) worden alle klassiekenreeksen opgezet door ofwel een Vlaamse ofwel een Nederlandse uitgever. Op het belang van een efficiënte samenwerking tussen Vlaamse en Nederlandse uitgeverijhuizen, in zoverre de Vlaamse uitgeverij nog als een volwaardige partner worden beschouwd door onze noorderburen, kan tegen het licht van recente ontwikkelingen op het gebied van de bezorging van klassieken en de moeizame maar noodzakelijke financiering van waardevolle, wetenschappelijk onderbouwde reeksen niet genoeg worden gewezen. Uitgeverijen Atlas en Lannoo, en recent ook Manteau en Meulenhoff, werken samen en zijn gestart met commerciële, wetenschap-

pelijk onderbouwde tekstuitgaven. In het fonds van Lannoo/Atlas worden betrouwbare edities (mét tekstverantwoording) van de poëzie van Jos de Haes (2004), Hugues C. Pernath (2005), Paul Snoek (2006), Ben Cami (2007) en Gust Gils (2008) bezorgd; Manteau/Meulenhoff brengt in de nabije toekomst, weliswaar buiten reeksverband, onder meer kritische leesuitgaven van de gedichten van Gaston Burssens (2005), het verzameld proza van Joris Vriamont en van de correspondenties van Louis Paul Boon. Hier houdt het ongeveer mee op.

EDITIEPRINCIPES

Voor de samenstelling van enkele oudere gerenommeerde reeksen in ons taalgebied is gebruik gemaakt van uiteenlopende, vaak weinig consequent toegepaste editiecriteria. In sommige uitgaven ontbreekt de tekstverantwoording, andere tekstedities zijn op een aanvechtbare wijze tot stand gekomen (met als gevolg tekstversies die eigenlijk nooit als dusdanig hebben bestaan, en tot de categorie van de composieteksten kunnen worden gerekend). Van nieuwe uitgaven van een 'modern' klassiek auteur uit onze literatuur kan je als belangstellende lezer én als literatuurspecialist wel verwachten dat de verantwoording conform de thans geldende criteria is en de aangeboden tekst minimaal de auteursintentie representeert. Editeren is uitgegroeid tot een wetenschap, met theorievorming, enkele scholen of richtingen en verschillende werkmethoden. Tegenwoordig word je ook aan Vlaamse universiteiten opgeleid als editiewetenschapper. De editieprincipes die voor ons taalgebied *descriptief*, en dus niet normatief, zijn vastgelegd in *Naar de letter. Handboek editiewetenschap* van Marita Mathijssen – een unicum in internationaal perspectief – worden echter niet altijd even minutieus gevolgd. Ook nu de editiewetenschap in Vlaanderen vaste voet aan de grond krijgt, aan Vlaamse universiteiten cursussen moderne editiewetenschap worden gedoceerd en studenten een afstudeerscriptie in dit vakgebied maken, gooien uitgevers er wel eens achteloos met de pet naar. En als ook krantenconcerns klassieke boekenreeksen menen te moeten opzetten, als weggeefactie en poging tot abonnementenwerving, en op die manier de boekenmarkt verzadigen met tekstcorrupte heruitgaven, dan is het hek helemaal van de dam. Bekend is het recente voorbeeld van de 'Bibliotheek Het Laatste Nieuws', met lukraak gekozen versies van literair werk van onder anderen Hendrik Conscience (*De Leeuw van Vlaanderen* [sic], nummer 1), Louis Paul Boon, Ward Ruyslinck, Jos Vandelloo, Hugo Claus tot Johan Daisnes *De trein der traagheid* (nummer 30), en de reeks met 'Verboden boeken' van de

krant *De Morgen* (2003), met onder meer *Mieke Maaïke's obscene jeugd* van Boon. De vraag is nu wanneer van die titels nog een nieuwe, wel betrouwbare uitgave zal worden gemaakt, welke uitgever bereid gevonden zal worden een tekstkritische uitgave op de markt te brengen als er al zoveel (weliswaar tekstcorrupte) uitgaven circuleren, welk literair productiefonds nog wil investeren in een nieuwe uitgave. De antwoorden liggen voor de hand: niemand en zeker niet de eerstvolgende decennia.

DE VOORBEELDREEKS: 'DELTA'

Sinds enkele jaren bestaan onderling zeer verschillende klassieke reeksen waarin met wisselend gevolg rekening wordt gehouden met de editiewetenschappelijke vereisten voor leesuitgaven. Zowel in de wetenschappelijke 'Monumenta Literaria Neerlandica'-reeks (onder de auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Den Haag), met studie-uitgaven en historisch-kritische edities voor een gespecialiseerde groep literatuurwetenschappers, als in de (populaire, op een breder publiek gerichte) 'Alfa'- en 'Delta'-series, worden klassieke werken gepresenteerd die op een consciëntieuze, wetenschappelijke (en dus weloverwogen) wijze zijn gefabriceerd. Tot diezelfde categorie behoren ook de uitgaven van Middelnederlandse teksten (met parallelvertaling door een dichter) die Prometheus en Bert Bakker bezorgen. Deze brede waaier van Nederlandse editieprojecten – en ik noem in dit verband ook de circa 250 items die sinds 1999 in de *DBNL* (Digitale Bibliotheek voor Nederlandse Letteren) beschikbaar zijn, met naslagwerken, taalkundige en literaire teksten – is niet alleen het resultaat van een kritische instelling tegenover de drukgeschiedenis van literaire teksten en de redactie waarin ze (nog) beschikbaar zijn, ze getuigt vooral van veel respect voor de literaire tekst zelf. De versnippering van gecanoniseerde werken in diverse reeksen heeft er sinds enkele jaren toe geleid dat Nederlandse uitgevers, op initiatief van en in overleg met een overkoepelende wetenschappelijke commissie, alvast meer overleg gingen plegen over het te voeren editiebeleid, aanvaardbare principes hebben vastgelegd, en daar specialisten uit het vakgebied gingen bij betrekken. De Stichting Nederlandse Literaire Klassieken, die sinds september 1993 heeft getracht naar het voorbeeld van de Franse 'Pléiade'-reeks een 'Bibliotheek der Nederlandse Letteren' op te zetten, speelt een cruciale rol in het coördineren en superviseren van die verspreide inspanningen en voert een doordacht editiebeleid (er is een lijst van wel honderd prioritaire titels). Zo waakt de Stichting over de kwaliteit van elke nieuwe leesuitgave die onder haar supervisie

tot stand komt. De 'Delta'-reeks (met sinds 1998 banden met werk van Maerlant, Van Alphen, Perk, Hildebrand, een bundel met religieuze poëzie, Gezelle, Gorter, Paaltjens en Van Lennep) poogt alle teksten volgens dezelfde editiecriteria tot stand te brengen. Geleidelijk slaagt men er in Nederland in, met substantiële overheidssteun en supplementaire ondersteuning door de Academie van Wetenschappen (Amsterdam), een heuse editiepolitiek uit te bouwen waarin particuliere uitgeverbelangen gelden, maar ondergeschikt worden gemaakt aan de literatuur, die volgens alle betrokkenen in eerste instantie in betrouwbare uitgaven moet overleven.

EDITEREN IN VLAANDEREN: DOORLICHTING VAN DE 'KLASSIEKE REEKSEN'

In Vlaanderen is tegen die achtergrond, en ondanks de oprichting van het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (CTB, in de schoot van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent) in 2000, veeleer een dissonant geluid te horen. Zo publiceerde uitgeverij Manteau van 1995 tot 2000 de 'Klassieken uit Vlaanderen' (met een bundel verhalen, en (alweer) bloemlezingen uit het werk van Cyriel Buysse, Maurice Gilliams, Stijn Streuvels, Johan Daisne, Gerard Walschap en Louis Paul Boon). De geplande delen met werk van August Vermeylen, Karel van de Woestijne, Marnix Gijsen en Herman Teirlinck, die blijkens een aanbiedingsfolder ook een plaatsje op de helikon van Vlaanderens meest roemruchte literaire uitgeverij verdienden, zijn echter nooit verschenen. Ook de Nederlandse uitgeverij Atlas begon enkele jaren geleden met een serie waarin klassieke twintigste-eeuwse literaire teksten van Vlaamse schrijvers zijn heruitgegeven (Paul de Wispelaere, Norbert Fonteyne, Jan Walravens, Hugo Raes en de terecht zeer gecontesteerde uitgave – eigenlijk de *hertaling* door Karel Jonckheere (1983) – van Virginie Lovelings *Een revolverschot* (1911), dat als *Het revolverschot* (1998) is heruitgegeven).

En in 1998 startte ook Houtekiet, in samenwerking met De Prom, de reeks 'Vlaamse Bibliotheek', die alleen met substantiële steun van het VFL overeind blijft (met onder meer edities van Roelants' *Komen en gaan*, Claus' *De zwarte keizer* en Walschaps *Adelaïde*). Tegen het eind van 2004 zijn in totaal 36 titels verschenen. De reeks wil het Vlaamse literaire erfgoed voor de vergetelheid behoeden, en enkele klassiekers uit de periode 1927-1970 weer ter beschikking stellen. Een nobel doel dat op geen enkele manier gewettigd wordt door het gevoerde editiebeleid.

Op die 'Vlaamse Bibliotheek' valt – zacht uitgedrukt – wel een en ander aan te merken. Teneinde een indruk te geven van de editorische tekortkomingen van de reeks, heb ik twee delen aan een grondiger onderzoek onderworpen: *Reptielen en Amfibieën* van Paul Snoek, voorzien van een contextualiserend nawoord door Dirk de Geest ('Vlaamse Bibliotheek' 14) en *Journal brut* van Ivo Michiels, uitgeleid door Joris Gerits ('Vlaamse Bibliotheek' 16). De vaststellingen stroken met wat ik opmerkte naar aanleiding van een tekstvergelijkende studie van edities van Maurice Roelants' *Komen en gaan* ('Vlaamse Bibliotheek' 1), Raymond Brulez' *Sheherazade of literatuur als losprijs* ('Vlaamse Bibliotheek' 3), Lode Zielens' *Moeder, waarom leven wij?* ('Vlaamse Bibliotheek' 4), Gaston Burssens' *Fabula rasa* ('Vlaamse Bibliotheek' 9) en Marnix Gijssens' *Telemachus in het dorp* ('Vlaamse Bibliotheek' 11). In deze selecte gevallen gaat het over tekstedities van overleden auteurs, voor wie de auteurswil niet meer kan worden ingeroepen. In geen van de delen is een gedetailleerde tekstverantwoording opgenomen: er wordt in een kort tekstje alleen gewag gemaakt van de keuze van de basistekst, zogenaamd telkens de *editio ultima manu* (weliswaar zonder motivering), en van een eventuele modernisering ('aanpassing') van de spelling. Meer tref je hier niet aan, en toch heeft de leeseditie daar meer dan nood aan. Meer toelichting had alle betrokkenen, van redacteur tot uitgever, kunnen wijzen op alle tekortkomingen in de gevolgde werkwijze. En misschien was het besef gegroeid dat de lezer met die nieuwe uitgave in feite wordt bedot.

Laat ik eerst de bundel met de grotesken van Paul Snoek (1933-1981) onder de loep nemen. Voor de heruitgave van deze bundel is, vreemd genoeg, niet geopteerd voor de *Fassung letzter Hand* (de door Snoek geautoriseerde herdruk uit 1972 (zie in deze editie de 'verantwoording', p. 109-110), als 'Marnix-Pocket' 76 uitgegeven door Paris-Manteau onder de titel *Kwaak- en kruipdieren*), maar voor de *editio princeps* uit 1957 (De Bezige Bij). Beide drukken vertonen aanzienlijke verschillen: naast de titelwijziging zijn in de tweede druk een gedicht ('Only for poets', voorgepubliceerd in *Het dier en wij*, Manteau 1968; tweede druk, p. 6), 'Beschouwingen bij "Only for poets"' (p. 7-16) en het verhaal 'Oorlog' (p. 17-19) toegevoegd, alsook in de titelafdeling een achttiende verhaal 'Divina Comedia' (voorgepubliceerd in *gard sivik 3* (1958) 9, p. 2; tweede druk, p. 87-88) en een 'Letterkundig aanhangsel', met 'De waarheid van de dichter' (voorgepubliceerd in *Dietsche Warande en Belfort* 107 (1962) 9, p. 611-612; tweede druk, p. 91-93), 'Balans' (voorgepubliceerd in *Dietsche Warande en Belfort* 108 (1963) 7, p. 524-526; tweede druk, p. 94-97) en 'Over de verscheidenheid tussen Noord en Zuid' (voorgepubliceerd in *De Vlaamse Gids* 46 (1962) 6, p. 425-429);

tweede druk, p. 98-105). In de nieuw bezorgde uitgave van *Reptielen en Amfibieën* loopt het al verkeerd op het voorplat en de titelpagina. Op de kaft lees ik *Reptielen en amfibieën* (met het voegwoord 'en'), op de titelpagina en het achterplat: *Reptielen & amfibieën* (met ampersand). De versie op het omslag is ook al niet conform de eerste druk die als basistekst is gekozen: de titel van de eerste druk luidt immers *Reptielen & Amfibieën* (met hoofdletter 'A'). Als lezer mag je toch verwachten dat op zijn minst de titelpagina correct wordt weergegeven. Die flaptekst vertoont nog onzuiverheden en fouten. Zo is er sprake van achttien verhalen in de eerste druk van de bundel, terwijl die er onmiskenbaar zeventien omvat.

Was het maar bij die onzorgvuldigheden gebleven. De editeur, in zoverre hier sprake van is (vermoedelijk moeten we het over een redacteur of typist(e) van uitgeverij Houtekiet hebben), ambieerde een letterlijke transcriptie van de eerste druk van Snoeks bundel. Kopiëren leidt tot fouten: hier is dat niet anders. Een woord-voor-woord vergelijking van de eerste druk (de basistekst) en de uitgave in de 'Vlaamse Bibliotheek' leverde twee opmerkelijke transcriptiefouten op. In het verhaal 'De mooie weduwe en het emerauden water' is een zinsdeel weggefallen. Op bladzijde 27 van *Reptielen & Amfibieën* (1957) lees ik: "Na enkele ogenblikken welke de dame in grote verlegenheid doorbracht kwam de proestende priester weer boven [...]". In *Reptielen en amfibieën* (2001), de tekstcorrupte postume uitgave, is dat geworden: "Na enkele ogenblikken kwam de proestende priester weer boven [...]". Ook in 'Gelijkberechtiging' treffen we een transcriptiefout of zetttersingreep aan: in de oorspronkelijke versie kruipen de salamanders om hun water te versen 'uit' het aquarium (p. 70), in de 'Vlaamse Bibliotheek' kruipen ze voortaan 'in' het aquarium.

Dat zijn nog maar enkele detailopmerkingen. Naast enkele typografische aanpassingen (die kunnen worden toegeschreven aan de andere huisstijl van de uitgeverij) zijn er ongemotiveerde interpunctiewijzigingen – zoals in het verhaal 'Kanonnenapostolaat' – en vooral spellingsveranderingen. Voor een modernisering van de spelling bestaat geen sluitend wetenschappelijk systeem. H.T.M. van Vliet schreef in de *Algemene verantwoording* bij de *Volledige Werken Louis Couperus* dat "een herspelde editie [...] nooit [kan] pretenderen wetenschappelijk te zijn [...]. Men zoekt naar een compromis, maar komt uit op willekeur en inconsequentie". Alle spellingswijzigingen in *Reptielen & Amfibieën* zijn stilzwijgend doorgevoerd. Dat geldt ook voor de andere ingrepen: als gebruiker/lezer kan je de bemoeienis van de (overigens niet geïdentificeerde) editeur niet verifiëren, omdat er bijvoorbeeld geen lijst is met zetfouten in de basistekst die zijn gecorrigeerd. Ik geef enkele concrete voorbeelden.

In 'La danseuse presque nue' is de zetfout in 'prognostigeerden' terecht maar onvermeld gecorrigeerd in 'prognostikeerden'. En in 'Le grand Mufle' is Mohamed Mohammed geworden, en 'Zuidamerikaans' wordt als 'Zuid-Amerikaans' gespeld. Dergelijke wijzigingen moeten in een lijst met editeursingrepen worden opgenomen, zodat de gebruiker van de editie op zijn minst de oorspronkelijke basistekst kan reconstrueren. Het ware alvast een meerwaarde voor de leesuitgave indien de editeur een stemma (met vermelding van de onderlinge verhoudingen tussen de geautoriseerde bronnen) had opgenomen. Het merendeel van Snoeks gedichten en verhalen is voorgepubliceerd in *gard sivik* (4 afleveringen, periode 1956-1958) en *Podium* (9 afleveringen, periode 1956-1957), en in gewijzigde vorm in de eerste druk van *Reptielen & Amfibieën* gebundeld. Er wordt nergens gewag gemaakt van die geautoriseerde wijzigingen, die voor het verdere Snoek-onderzoek van belang zijn. Opmerkelijk dat ook in Snoeks *Verzameld scheppend proza* (ed. Herwig Leus, Manteau, 1984), dat overigens in geen enkel opzicht recht doet aan de auteursintentie, geen tekstgeschiedenis is opgenomen. Door in de nieuwe leesuitgave wel dergelijke bibliografische gegevens te vermelden, had de 'Vlaamse Bibliotheek'-redactie een lacune kunnen opvullen. Leus heeft zich voor het verzameld werk trouwens gebaseerd op de tweede druk van Snoeks verhalenbundel.

Het onderwerp van een tweede casestudy is *Journal brut* van Ivo Michiels (1923), met de vroege experimentele prozateksten 'Ikjes sprokelen' en 'Albisola Mare, Savona'. Voor de 'Vlaamse Bibliotheek'-uitgave is blijkens de 'tekstverantwoording' gebruik gemaakt van de vierde druk van *Journal brut* (De Bezige Bij, 1962), dat is de laatste geautoriseerde druk vooraleer beide verhalen met andere teksten in *Verhalen uit Journal brut* (1966) zijn opgenomen. En "de spelling is waar nodig aangepast". Als we de tekst van 'Albisola Mare, Savona' (editie 1962) vergelijken met de tekstversie in de editie van 2001, dan vallen meteen de (zinloze, niet functionele of noodzakelijke) spellingsaanpassingen op: waarom bijvoorbeeld van 'kompleet' 'compleet' maken, of 'konflikten en konferenties' wijzigen in 'conflicten en conferenties'? De transpositie van een progressieve spelling naar de voorkeurspelling is eigenlijk compleet overbodig, en in elk geval niet "nodig" zoals in de verantwoording te lezen is. Het betreft immers geen spelfouten, en de drempel van 'k' naar 'c' lijkt me niet onoverbrugbaar. Erger zijn de foute lezingen in de vierde druk, die in de nieuwe uitgave kritikeloos zijn overgenomen. Waar de editeur/redacteur had moeten ingrijpen, heeft hij dat nagelaten. En wat meer is: er zijn vooral nieuwe zetfouten in de tekst geslopen. Zo lezen we in regels 65-67 van de VB-editie de ongrammaticale zin

“Af en toe valt een korte pauze in het gesprek en dan wegen ook de pauzes niet, ze zijn gelijk de avond er is [...]”, terwijl er oorspronkelijk correct stond: “ze zijn er gelijk de avond er is” (mijn onderstreping). Of in regel 147 is “lamp” “lap” geworden, en in regels 215-216 – “acht keer zoveel trappen en liefst had ik er tien van gemaakt” – is het voegwoord “en” spoorloos verdwenen. Dit zijn geen auteursvarianten – de nieuwe uitgave van *Journal brut* is duidelijk geen auteurseditie – maar leesfouten van een bemoeizieke of onachtzame derde (corrector, redacteur of zetter). Een leesuitgave hoort een betrouwbare tekstversie aan te bieden, en zetfouten die zich in de hele drukgeschiedenis hebben opgehoopt te corrigeren. In de ‘Vlaamse Bibliotheek’ worden nieuwe zetfouten gegenereerd. In tegenstelling tot de korte melding in de ‘tekstverantwoording’ is géén rekening gehouden met de auteursintentie, en heeft de editeur – door onachtzaamheid, uit onvermogen of in alle haast? – de tekst nog wat corrupter gemaakt. De meest flagrante zetfout liet ik nog onvermeld. In de verschillende geautoriseerde drukken van ‘Albisola Mare, Savona’ staat een betekenisvolle witregel tussen beide tekstfragmenten. In het eerste deel zet de verteller uiteen waarom hij over de mensen, de bevriende kunstenaars, die hij ontmoet moet schrijven. Op het eind van het fragment kondigt hij aan te zullen schrijven over “een doodgewone onvergetelijke avond, waarop om zo te zeggen niets is gebeurd [...]” (vierde druk, p. 55). Na de witregel volgt dan de flashback, de herinnering die allerlei associaties tot leven wekt. In de nieuwe editie is die witregel weggefallen, en is dus een belangrijk structurelement van de tekst overboord gegoooid. Hoe kon die cruciale fout in de tekst sluipen? De editeur/redacteur heeft de vierde druk als basistekst gekozen, maar nagelaten de drie vorige drukken en de latere geautoriseerde drukken met elkaar te vergelijken. In de druk van 1962 is de witregel niet langer zichtbaar omdat die samenvalt met het pagina-einde (p. 55-56). Alleen al de vergelijking van de bladspiegels (p. 54 en p. 55) had een lichtje kunnen doen branden: er ontbreekt immers een regel op p. 54. Door een tekstvergelijkend onderzoek te verrichten, was in ieder geval duidelijk geworden dat er wel degelijk een witregel is geïntendeerd. De VB-uitgave is zonder twijfel niet door Ivo Michiels geautoriseerd. Het betreft dan wel een editie die tijdens het leven van de schrijver is verschenen, in tegenstelling tot *Reptielen en amfibieën* van Paul Snoek. Wie beide verhalen van Michiels wil bestuderen, bijvoorbeeld vanuit compositorisch oogpunt, moet teruggrijpen naar een vorige geautoriseerde uitgave. Met de nieuwe editie is tenslotte niemand gediend: niet de auteur, niet de lezer en evenmin de onderzoeker. Een vraag die zich in dit licht opdringt, is dan ook: waarom zijn die teksten opnieuw uitgegeven in een reeks, als er geen enkele editorische zorg aan is besteed?

Commerciële uitgevers in Vlaanderen gaan er jammer genoeg nog steeds lichtzinnig van uit dat een verantwoorde editie van een tekst een overbodige luxe is. Vaak wordt lukraak een tekstversie gekozen, die dan onoordeelkundig wordt heruitgegeven, zonder een tekstkritische studie van de basistekst, zonder zicht op het stemma en de autorisatiegraad van gedrukte bronnen. Die houding strekt hen niet tot eer. Integendeel, ze getuigt van weinig respect voor de tekst en voor de auteur ervan. Dat het ook anders kan, met geringe moeite, heb ik trachten aan te tonen door voor dezelfde reeks Gust Gils' *Berichten om bestwil, gevolgd door Finimeuble* (Meulenhoff, 1968; 'Vlaamse Bibliotheek' 29, 2003) wel conform de geldende principes te editeren. Een tekstvergelijkend onderzoek leverde een reeks zetfouten op, die zijn verbeterd en verantwoord in het gelemmatiseerd apparaat dat op de laatste pagina is afgedrukt. Door aan enkele minimale vereisten te voldoen, is in elk geval die paraprozatekst van Gils in een betrouwbare editie beschikbaar. Jammer dat die geringe inspanning niet is geleverd voor de volledige reeks van 36 titels. Ik vrees dat er 35 titels uit de periode 1927-1970 aan een dringende revisie toe zijn. Maar het geld is op, en er zal geen uitgever meer te vinden zijn om zich achter een dergelijk project te scharen.

PLEIDOOI VOOR EEN EDITIEBELEID

Ik keer terug naar mijn opmerkingen over alle verschillen in het uitgeefbeleid inzake klassieke reeksen. Het minste wat je van die uitgeefpolitiek van klassieken kan beweren, is dat die niet gestructureerd verloopt. De nobele intentie om literair werk dat volgens sommige uitgevers meer bestudeerd dan gelezen zou worden (en eigenlijk 'dood materiaal' want commercieel oninteressant is) weer beschikbaar te stellen, wordt overschaduwed door een gebrek aan beleid, overleg en wetenschappelijke kennis. Een waardevolle en destijds door de Administratie Kunst van de Vlaamse Gemeenschap betoelaagde reeks als 'Klassieken uit Vlaanderen' onderging in haar korte bestaan diverse ingrijpende conceptwijzigingen. Zo is vanaf het derde deel (Maurice Gilliams, *Journaal van de Dichter*, 1997) duidelijk geopteerd voor een thematische anthologie uit de primaire teksten. Die optie had men natuurlijk beter meteen genomen, en niet toen de reeks al gelanceerd was. De uniformiteit van deze reeks met relatief goedkope leesuitgaven van soms minder bekende teksten van coryfeeën in de Vlaamse literatuur werd ook nog eens verstoord door de brede schare teksteditoren die, elk met hún handboek voor de editiepraktijk, een uitgave realiseerden. Blijkbaar gaat men er vandaag nog steeds makkelijk van uit dat iedereen toch vrij eenvoudig

een betrouwbare tekst in elkaar kan zetten. De keuze van de Nederlandse Stichting Literaire Klassieken voor een kwaliteitsbeoordeling van elke uitgave, die door professioneel opgeleide editeurs wordt voorbereid (naar het voorbeeld van het Amerikaanse Center for Editions of American Authors, later het Committee for Scholarly Editions; de Stichting kent 'an approved label' toe aan tekstkritische edities), toont het tegendeel van die lichtzinnige redenering aan. In Vlaanderen prefereert men makkelijker, en wellicht voor de uitgeverportefeuille beter aanvaardbaar, betaalbare klassieken boven kritische leesedities die gefundeerd zijn op (vaak arbeidsintensief en dus duur) teksteditorisch archiefwerk. Dat de lezer zelf niet zou malen om kritische en betrouwbare leesteksten, vrij van tekstcorrupties en redactionele ingrepen, berust op een grove onderschatting, zeg maar een hautaine geringschatting van het lezerspubliek. En het moet nog maar eens gezegd: ook in de ondersteunende taak van literair archiefonderzoek en het begeleiden en ondersteunen van degelijke uitgaven schiet de Vlaamse Gemeenschap schromelijk tekort. In 2004 zijn de werkingmogelijkheden van het CTB, de enige wetenschappelijke instelling in Vlaanderen die editiearbeid financiert en begeleidt, met de helft beknot, met als gevolg dat alleen lopende editieprojecten worden afgerond (de Streuvels-, Van de Woestijne- en rederijkersprojecten) en het centrum wat lopende teksteditieprojecten betreft in de tweede jaarhelft stilaan een lege doos werd (met hier en daar een kleinschalig editieproject: Loveling, Claus, Streuvels, Vriamont-Minne en Snoek) en ook voor de productie van tekstedities zal het Vlaams Fonds voor de Letteren in de nabije toekomst wellicht minder middelen voorzien. Het CTB is thans een onderzoekscentrum van de KANTL, en moet zich steeds meer focussen op het onderzoeksveld van de Academie. Dat houdt volgens de bepalingen op de webstek in:

Het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (CTB) verricht als onderzoekscentrum van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (KANTL) fundamenteel wetenschappelijk onderzoek op het vlak van de teksteditie, de ontsluiting van het literair en intellectueel erfgoed in Vlaanderen en de literaire, talige en intellectuele bronnenstudie. Tot dit werkveld behoren de disciplines van de editiewetenschap, de teksteditie, de dialectologie en het historische corpora onderzoek. Speciale aandacht gaat naar het gebruik van geavanceerd ICT in het onderzoek. De doelstellingen van het CTB zijn vijfvoudig:

1. Projecten ontwikkelen en uitvoeren op het vlak van de ontsluiting van het Vlaamse literaire en intellectuele erfgoed en de talige, literaire en intellectuele bronnenstudie.

2. Het verzorgen en (doen) uitgeven van wetenschappelijk verantwoorde uitgaven van literaire werken en talige, literaire, en intellectuele bronnen.
3. Het voorbereiden en realiseren van 'producten' die de zichtbaarheid van het Vlaams talig, literair en intellectueel erfgoed bevorderen, b.v. publicaties, tentoonstellingen, voorstellingen, uitvoeringen, catalogi, thesauri, radio- en televisieprogramma's e.d.m.
4. De bestudering van de mogelijkheden van het gebruik van ICT voor het literair, filologisch en taalkundig onderzoek.
5. Op de hierboven geschetste gebieden bijdragen leveren aan de theorievorming op nationaal en internationaal gebied en aan het beleidsvoorbereidend onderzoek in Vlaanderen.

Commercieel ingestelde uitgevers zijn uiteraard financieel niet in staat om, zelfs met een redelijke productiesubsidie, op eigen kracht aan de verzuchting van het literaire veld en de editiewetenschap te voldoen. Alleen moet men stilaan ook in die kringen beseffen dat de keuze voor meestal zorgeloze herdrukken (eigenlijk een soort fotografische reproducties die in een nieuw kleedje worden gestoken, zonder het primordiale analytisch-bibliografisch en tekstvergelijkend onderzoek) en de samenstelling van op eigen leest geschoeide reeksen niet langer door de beugel kunnen. Vandaar dat het Nederlandse 'Delta'-initiatief, waarbij zoals gezegd gemikt wordt op co-edities (gebaseerd op een samenwerking tussen tekstwetenschappers en commerciële uitgeverhuizen), een gedegen planning, kwaliteitsbewaking en een redelijke verkoopsstrategie (en afspraken met distributeurs en boekhandels), in Vlaanderen dringend navolging verdient. Op aandringen van de Nederlandse Taalunie heeft de 'Delta'-reeks de einder verlegd en sinds enige tijd ook edities van Vlaamse auteurs opgenomen. Op voorwaarde natuurlijk dat de Vlaamse gemeenschap het Nederlands Ministerie van VWC blijft bijspringen voor de financiering van dit project. Zo bezorgde Piet Couttenier in deze modelreeks een Gezelle-editie (*Poëzie en proza*, 2002), en binnen afzienbare tijd wordt ook de lyrische poëzie van Karel van de Woestijne (Anne Marie Musschoot, i.s.m. Yves T'Sjoen) in deze reeks opgenomen. Vermeldenswaard zijn nog enkele recente delen. Enno Endt en Mary Kemperink bezorgden *Mei. Een gedicht* van Herman Gorter (2002), en Marita Mathijns en Dick Welsink presenteerden vorig jaar een editiewetenschappelijk verantwoorde en uitvoerig becommentarieerde en geannoteerde editie van Piet Paaltjens' *Snikken en grimlachjes* (2003).

Het verdient mijns inziens aanbeveling dat ook in Vlaanderen een overkoepelend orgaan ontstaat waarin de belangen van auteurs (recht-hebbenden), archieven, uitgevers, overheid en tekstwetenschappers worden behartigd en dat tegelijk dienst doet als gesprekspartner van de Stichting Nederlandse Klassieken. Momenteel zetelen al Vlaamse en Nederlandse editeurs in de Stichting. Alleen voelen sommige uitgevers

zich buitenspel gezet en poogt ieder naar eigen goeiddunken de klassieken (al dan niet) in eer te houden. Ooit moeten het CTB en het AMVC-Letterenhuis (Antwerpen) nauwer gaan samenwerken zodat alvast één instelling zich ten volle kan bezighouden met dat beleid. Alleen met vereende krachten en ondersteund door de Taalunie kan het uitgeefbeleid in Nederland en Vlaanderen van klassieke werken die behoren tot het patrimonium van de Nederlandstalige cultuur op een degelijke, gecoördineerde en eenvormige manier op elkaar worden afgestemd. En daarvoor heb je gewoon twee geloofwaardige gesprekspartners nodig, gesteund door de overheid en het academische veld, een in Vlaanderen en een in Nederland. De Taalunie nam geruime tijd geleden een belangrijk initiatief om Nederlandse én Vlaamse onderzoekers te polsen naar de mogelijkheden van een dergelijke samenwerking op het gebied van wetenschappelijk onderbouwde (en dus dure, arbeidsintensieve) tekstuitgaven. Hopelijk is dit een lang leven beschoren, waar ook Vlaamse editiewetenschappers in overleg kunnen aan (blijven) meewerken.

EPILOOG: HET VOORTIJDIGE FAILLIET VAN EEN KLASIEKE REEKS

De verspreide slagorde waarin Vlaamse uitgevers thans opereren levert producten af die op grond van editorische vereisten de tand des tijds helemaal niet zullen kunnen doorstaan. Ook de strategie die in de Manteau-reeks 'Klassieken uit Vlaanderen' werd gevolgd, bijna zoals het er in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw aan toeging bij het totstandkomen van de verzamelde werken van Karel van de Woestijne, August Vermeylen en Herman Teirlinck (in hetzelfde fonds), met een interpreterende beschouwing en/of biografische notities die aan de (gebloemleesde) teksten voorafgaan, was uit commercieel oogpunt misschien wel verdedigbaar, zelfs een nobel initiatief, maar editietechnisch gesproken een miskleun en voor de lezer een bron van ergernis. En dat kon niet de bedoeling zijn van een klassieke reeks die, net als de auteurs, zelf een beetje klassiek wil zijn. Intussen behoort de reeks tot het voltooid verleden. Tijd voor ander en beter.

Daarvan heb ik de uitgeverijen Atlas en Lannoo alvast kunnen overtuigen, in overleg met de wetenschappelijke begeleidingscommissie die specialisten uit het vakgebied van de editiewetenschap in Nederland en Vlaanderen groepeerde: de nieuwe poëzierreks die in 2004 van start ging, omvat géén bloemlezingen, alleen 'volledig werk'-uitgaven, met een uitvoerige tekstverantwoording (inclusief de verantwoording van de keuze van de basistekst, een reconstructie van de tekstgeschiedenis, een

lijst met editeursingrepen, een register met titels en beginregels en een lijst met secundaire bibliografie) en een uitleidend commentaar. Dat laatste is een toegeving: zo'n interpretatief nawoord dateert een editie, en reduceert de poëzie tot het aangereikte interpretatiekader. Maar het komt, althans volgens de uitgevers, tegemoet aan de vraag van het publiek naar verduidelijking, naar een introductie. Dergelijke commentaren, telkens door een specialist verzorgd, doen dienst als uitleiding, en niet zoals het vroeger vaak gebeurde: als opstapje, als geleerde oogverblindende die vaak het zicht op het literaire werk ontnam. Specialisten moeten hun plaats kennen, en die is in haar bescheidenheid onmisbaar.

LITERATUUR

- Alphen, E. van, M. Meijer, e.a., *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*, Van Gennep, Amsterdam 1991.
[auteurscollectief], *Het Salamanderboek 1934-1984*, Querido, Amsterdam 1984.
- Bakker, P. de, *De Ooievaarspockets van Bert Bakker, 1954-1972, 1991-1993. Van Voordewind tot Buddingh'*, Warung Bambu, Breda 1993.
- Blessinga, J.J., *Amstel's klassieken uit de wereldliteratuur. Belangrijke schrijvers en hun boeken*, L.J. Veen's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam [1964].
- Boyden, M., 'Waarom de Vlaamse Bibliotheek?', in *Freespace Nieuw Zuid. Discursieve machine voor cultuurkritiek en amusement* 3 (2003) 9, p. 44-50.
- Dautzenberg, J.A., "'Iemand weigert het leesdossier". Het Nederlandse literatuuronderwijs en de literaire canon', in *Ons Erfdeel* 47 (2004) 1 (februari), p. 3-9.
- Glas, F. de, 'Hebben literaire uitgeverijen invloed op de literaire canon?', in *Spiegel der letteren* 34 (1992) 3-4, p. 289-304.
- Goedegebuure, J., 'Canonvorming na Knuvelde', in *Spektator* 15 (1985-1986) 1 (september), p. 32-40.
- Hare, S., *Penguin Portrait: Allen Lane and the Penguin editors 1935-1970*, Penguin Books, Harmondsworth/Middlesex 1995.
- Krevelen, L. van, 'Over literatuur, cultuurpolitiek en uitgeefbeleid', in *De Gids* 153 (1990) 2, p. 115-118.
- Kuitert, L., *Het ene boek in vele delen. De uitgave van Literaire Series in Nederland 1850-1900*, De Buitenkant, Amsterdam 1993.
- Mathijssen, M., *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*, Van Gorcum, Assen 1995 [eerste druk].
- Mooij, J.J.A., 'Noodzaak en mogelijkheden van canonvorming', in *Spektator* 15 (1985-1986) 1 (september), p. 23-31.
- Musschoot, A.M., 'Virginie Lovelings revolverschot: een herladen visie', in *Yang* 115 (februari 1984), p. 6-9.

- Polis, H., 'Een toekomst voor onze moderne klassieken', in *Teksteditie Vlaanderen 2000*, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent 2000, p. 69-78.
- Roegholt, R., *De geschiedenis van De Bezige Bij. 1942-1972*, De Bezige Bij, Amsterdam 1972.
- Simons, L., *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*, Lannoo, Tielt/Weesp 1987 (deel II: de twintigste eeuw).
- Smedt, M. de (red.), 'Tekstgenese en teksteditie' [themanummer], in *Spiegel der letteren* 37 (1995) 4.
- (red.), *Teksteditie Vlaanderen 2000*, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent 2000.
- Sötemann, A.L., *Querido van 1915 tot 1990. Een uitgeverij*, Querido, Amsterdam 1990.
- Spies, M., 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis', in M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*, Groningen 1986, p. 171-193.
- Steinz, P., 'Het versplinterde pantheon. Dromen van een Nederlandse Pléiade', in 'Cultureel supplement Boeken', *NRC Handelsblad*, 5 september 2003, p. 25.
- T'Sjoen, Y., 'Vlaanderen eert zijn schrijvers niet. Over de lamentabele toestand van de editiewetenschap in Vlaanderen', in *Ons Erfdeel* 37 (1994) 4 (september/oktober), p. 493-506.
- , 'Mijn zilversnijdend geheim. Inleiding tot een tekstgenetische studie van Paul Snoeks dichtbundel *Nostradamus*', in *Revolver* 28 (2001) 2 (september), p. 14-37.
- Vanhoutte, E., 'De lezer bedrogen: een evacuatieplan voor de Vlaamse klassiekers', in *Leesidee* 7 (2001) 4 (mei), p. 268-270.
- Verdaasdonk, H., 'The influence of certain socio-economic factors on the composition of the literary programs of large Dutch publishing houses', in *Poetics* 14 (1985), p. 575-608.
- Voorst, S. van, *Weten wat er in de wereld te koop is. Vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen 1945-1970*, Sdu Uitgevers, Den Haag 1997, i.h.b. p. 151-173.
- Vliet, H.T.M., *Algemene verantwoording van de Volledige Werken Louis Couperus*, Veen, uitgevers, Utrecht/Antwerpen 1989.
- Vries, G.J. de, *Ik heb geen verstand van poëzie. G.A. van Oorschot als uitgever van poëzie*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1994.